

The repressive policies of the Stalinist regime in Vinnitsia region (based on „ukaznyk” from 1948): an anthropological approach

Pavlo M. Kravchenko

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD. (History), Professor (Ukraine)

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Natalka V. Zhmud

Vinnitsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

PhD History, Associate Professor (Ukraine)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Abstract.

The article uses an anthropological approach to explore the repressive policy enacted by Stalin's Decree (Ukaz) of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR “On the eviction from the Ukrainian SSR of persons who willfully evade agricultural labor and lead an antisocial, parasitic lifestyle” (dated February 21, 1948) and its consequences in the Vinnitsia region. **The research methodology** combines general scientific and historical methods, including the problem-chronological, comparative-historical and content analysis approaches. By applying an anthropological lens to analysis of various types of sources (interrogation protocols, autobiographies/biographies, petitions, character references, official reports, denunciations, etc.) the study reveals, through the stories of thousands of “ukaznyks” (special settlers), such key contexts, essential for a deeper understanding of this topic, as the object-subject dynamics of repressive policy, collective and individual responsibility, active and passive participation in repression, dehumanization of perpetrators and victims, etc. **The scientific novelty** of the article lies in the use of newly introduced archival materials, which were regarded from anthropological perspective. They enabled the author to highlight the repressive forms and methods and to reveal the consequences of the “Decree” implementation for the Ukrainian peasantry. **Conclusions.** The tragic fates of the “ukaznyks” illustrate the Bolshevik regime’s deliberate effort to destroy the Ukrainian ethnos and culture. In the post-war period, the traditional peasant family and community – then the largest social stratum among Ukrainians, were almost entirely destroyed. The consequences of the “Decree” demonstrate that Stalin’s totalitarian policy was fundamentally based on an uncompromising binary of “friend or foe” and the systemic devaluation of human life.

Keywords: anthropological dimension, Stalinist repressive policies, “ukaznyk”, post-war village, Vinnitsia region, collective farmer, tax, moods, special settlers.

Репресивна політика сталінського режиму на Вінниччині (на прикладі «указників» 1948 року): антропологічний вимір

Павло Кравченко

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, професор (Україна),

email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1066-4460>

Наталка Жмуд

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

кандидат історичних наук, доцент (Україна)

email: zmudnatalka@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7463-918X>

Scopus ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000>

ResearcherID Web of Science: <https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022>

Анотація.

Метою статті є висвітлення кризь призму антропологічного підходу наслідків репресивної політики сталінського Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (від 21 лютого 1948 р.) на території Вінниччини. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів, зокрема, проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного та контент-аналізу. Саме антропологічна оптика в роботі з різними типами джерел (протоколи допитів, автобіографії/біографії, листи-прохання, характеристики, доповідні записки, доноси тощо) дозволила увразнити на прикладі тисячних доль «указників» (спецпоселенців) такі важливі контексти для глибшого осмислення цієї теми як об'єкт-суб'єкт репресивної політики, колективна та індивідуальна відповідальність, активна і пасивна участь у репресіях, дегуманізація виконавців і жертв тощо. **Наукова новизна** полягає в тому, що на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів зроблено спробу через висвітлення репресивних форм і методів показати наслідки реалізації «Указу» для українського селянства кризь антропологічний вимір. **Висновки.** Трагічні долі «указників» виразно засвідчили, що більшовицький режим свідомо знищував український етнос та українську культуру. Адже в післявоєнний період практично було повністю зруйновано традиційну селянську сім'ю та громаду як найчисельнішу соціальну верству українців. Наслідки «Указу» вкотре продемонстрували, що в основі сталінської тоталітарної політики було покладено безкомпромісну біполярну систему «свого – чужого» та знецінення людини як такої.

Ключові слова: антропологічний вимір, сталінська репресивна політика, «указники», повоєнне село, Вінниччина, колгоспник, податок, настрої, спецпоселенці.

Постановка проблеми. Антропологічний підхід у дослідженнях сталінського терору є наслідком «антропологічного» повороту, який на межі ХХ-ХХІ ст., безпосередньо торкнувшись гуманітарних наук, призвів до переміщення пріоритету в самому об'єкті пізнання з події, явища або процесу на конкретну людину чи людей, залучених у цих подіях і процесах. «Антропологічно» орієнтована історія – це, насамперед, історія про людину та історія людини в різних її життєвих проявах.

Актуальність теми продиктована чинниками як об'єктивного, так й суб'єктивного характеру. Сталінський терор зачепив мільйони людей, трагічні долі яких вимагають посиленої уваги, вивчення та пошанування. Спадок тоталітаризму дається сьогодні взнаки майже в усіх сферах пострадянських країн: державотворенні, міжнаціональних відносинах, історичній пам'яті. Обґрунтування стратегій запобігання тоталітаризму, визначення змісту, спрямованості та дієвості сучасних антитоталітарних практик потребує осмислення цього феномену у нових соціокультурних контекстах. Наприклад, про рецидиви й трансформацію сталінської репресивної політики у постіндустріальних реаліях, зокрема, у вигляді російського авторитаризму.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Механізми та наслідки сталінської репресивної політики повоєнного періоду саме в антропологічному контексті у світовій та вітчизняній історіографії почали вивчати відносно недавно. Переважно це стосується теми Голодомору (Калакура, 2018), (Марочко, 2017).

Актуальність теми посилюється також недостатньою увагою як на всеукраїнському, так і на регіональному рівнях до долі «указників», примусово виселених селян. З досліджень проблеми варто назвати роботи Вронської Т. (Вронська, 2011), Місінкевича Л., Подкура Р. (Місінкевич, Подкур, 2012), Коваленко О, Аскерової Л. (Коваленко, Аскерова, 2012), Кравченка П. (Кравченко, 2014, 2020). У більшості цих праць з об'єктивних причин не використані документи галузевих архівів МВС з теми.

Метою статті є спроба, кризь антропологічний вимір, на основі нових архівних документів проаналізувати форми, методи й наслідки реалізації Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» (від 21 лютого 1948 р.) на території Вінниччини.

Виклад основного матеріалу. Мета політики тоталітарного сталінського режиму щодо українського села полягала у свідомому систематичному масовому фізичному та морально-психологічному нищенні селянства як титульної соціальної верстви українців та носія етнічної ментальності. Вважаємо, що наслідки цих дій мали виразні ознаки не лише геноциду, а й етноциду, що й спробуємо далі увразнити.

Тоталітарний маховик запрацював ще в 20-30-рр. ХХ ст. через голодомори (1921-23, 1932-33 рр.), колективізацію та репресії. У результаті це призвело до відчуження селянина від

політичного життя шляхом руйнації усталених уявлень про мораль та етичні норми, соціальних зв'язків із сім'єю та громадою, перетворення суспільства на розрізаних індивідів. Ідейне коріння та обґрунтування такого відчуження варто шукати в ідеології більшовизму, теоретики якого доводили ворожість селянства, небезпеку його приватновласницької психології для соціалізму, зараженість буржуазною ідеологією, а, відтак, воно підлягало фізичному знищенню.

Нацистська окупація лише збільшила випробування для селян. А з поверненням у 1944 р. радянського режиму ситуація в колективних господарствах погіршилася. Держава різко посилила податковий тиск, відновила завищені заготівельні плани, при цьому унеможлививши колгоспникам забезпечити свої сім'ї продовольчо-грошовим мінімумом для елементарного фізичного виживання. В Україні становище було, очевидно, найгіршим. На нашу думку, це пов'язувалося не в останню чергу з німецько-румунським окупаційним режимом, який, незважаючи на відому жорстокість, що не поступалась сталінській у 1930-х рр., дав відносно більшу можливість селянинові працювати на себе. Йдеться про певне відновлення приватної власності і ринкових відносин, що, як варіант, могло поліпшити добробут. З поверненням радянських окупантів зі всіма старими порядками, мешканці села, багато з яких сподівалися на полегшення після війни, навіть на ліквідацію колгоспів, розчарувалися остаточно.

Настрої про припинення діяльності колективних господарств були досить поширеними. Вже у 1945 р. вони набрали на Вінниччині таких розмірів, що комуністична влада змушена була звернути на це увагу на обласному рівні. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В. Нижник на пленумі обласного комітету компартії у липні навів приклади настроїв у Бершадському і Теплицькому районах: війна скоро закінчиться і колгоспи розпустять, тому що Англія та Америка пред'явили СРСР ультиматум. Із поширенням таких слухів у деяких колективних господарствах колгоспники почали розбирати майно. У Тростянецькому районі розпуск колгоспів пов'язували з рішеннями Сан-Франциської конференції, яка начебто прийняла таке рішення (ДАВіО, ф. П-136, оп. 12, спр. 165, арк. 120; ГДА СБ України, м. Вінниця, спр. 27896, арк. 14, 17-17зв., 85-86). Все це свідчило про несприйняття селянами кріпосницької за своїм змістом форми господарювання. Не маючи аргументів, режим відповідав репресіями.

В 1946 р. влада розпочала наступ на присадибні господарства селян. Відповідно до всесоюзної постанови «Про заходи щодо ліквідації порушень статуту сільськогосподарської артілі в колгоспах», в Україні переірали розміри присадибних ділянок, з яких вони харчувалися. Так звані надлишкові сотки відбирались на користь колгоспів. Одночасно влада обкладала індивідуальні селянські господарства високими грошовими та натуральними податками. Суттєві грошові ресурси селяни витрачали на державні позики. У селян відібрали коней, яких вони придбали під час німецько-румунської окупації і які були для них суттєвою допомогою в господарстві. Такі заходи режиму лише посилювали небажання працювати в колгоспах.

Важку повоєнну ситуацію посилив штучний голод 1946-1947 рр., який, крім іншого, призвів до масового залишення роботи в колективних господарствах. Селяни шукали засоби для фізичного виживання. У більшості випадків вони зводилися до поїздок в Західну Україну та великі міста СРСР для пошуків продовольства, до вирощування продукції на власній присадибній ділянці для продажу. Як наслідок, кількість працюючих у колгоспах, і без того невелика, суттєво зменшилась. У 1947 р. понад 45 тис. працездатних колгоспників Вінниччини не виробили мінімуму трудоднів. А режим продовжував експортувати зерно: у 1946 р. вивіз склав 1.7 млн тон, або 10 відсотків заготовленого хліба (Місінкевич, 2012). Відносини між українським селянством і радянським режимом ставали дедалі напруженішими і почали нагадувати ситуацію на початку колективізації: несприйняття колгоспної системи господарювання з можливістю застосування більш радикальних методів з боку голодуючих селян. Як і тоді, вихід із ситуації режим бачив не у наданні колгоспникам права самим розпоряджатися хоча б частиною виробленої продукції для виживання, а в залякуванні і посиленні репресій. Селяни мали продовжувати працювати у колгоспах практично безоплатно, а держава – монопольно розпоряджатися виробленою ними продукцією.

Головною причиною невиходів на роботу і, відповідно, невироблення мінімуму трудоднів селяни називали голод: «... в связи с недостатками 1947 года не хватало продуктов и пришлось переживать трудный момент и даже не было во что обуться и одеться и не было, в чем ходить на работу...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 47); «...в 1947 году был сильный голод и я не выработала минимум трудодней» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 88); «...самой большой причиной (невыработки трудодней – авт.) было то, что в меня не было что кушать [...]». Я уже опухшая с отцом должна была уехать в Западную Украину на прокормление, где работали за то только, что нас кормили» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 104-104 об.); «В 1947 году у нас была сильная засуха и голод...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 440, арк. 219).

На наш погляд, покарані селяни не могли назвати головну причину небажання працювати в колгоспах: відсутність матеріальної зацікавленості і приватної власності. Такі висловлювання сприймалися режимом як антисоветська пропаганда й агітація і могли бути відповідно покарані.

Тому на своє виправдання використовували «дозволені» аргументи, що, як і інші, не бралися до уваги партійно-советським керівництвом, для якого робота в колгоспі була обов'язковою за будь-яких умов.

Поява «указників» лише увиразнила посилення тиску на українське село. Вони з'явилися в результаті Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, що злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 р., з грифом «не підлягає публікації». Сама назва Указу була брехливою: селяни не ухилялися «від трудової діяльності в сільському господарстві». Важко уявити жителя сільської місцевості, який не бажає працювати на своїй землі. Вони хотіли мати відповідну винагороду за свою працю, а це, з точки зору режиму, вважалось неприпустимим. Того ж дня, 21 лютого, за підписом І. Сталіна на місця був розісланий ще один документ: постанова № 446 «Про порядок застосування Указу Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 року...». У ньому, зокрема, вождь визначив місця заслання «злочинців», куди їх зобов'язані були направляти органи внутрішніх справ: Республіка Комі, Тюменська область, Архангельська область Карело-Фінська РСР, Кіровська область (ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 152, арк. 1-3, 4-8). Прикметно, що в обох документах не було жодного слова про трудовні та їх невиконання. Режим, очевидно, не хотів засвідчити неефективність створених ним колективних господарств: вся пропаганда в СРСР говорила про «щасливе заможне життя» колгоспників. Та висновок на місцях зі слів про «ухиляння від суспільно-корисної праці» був зроблений «правильний». До того ж, вказівки щодо безпосереднього виконання Указу віддавалися у багатьох випадках усно, під час проведення зборів партійно-советського активу.

Симптоматично й показово, що документ з'явився за ініціативи Н. Хрущова, який звернувся до досвіду царської Росії (Кравченко, 2020).

На Вінниччині Указ, що сприймався як обов'язковий до виконання, почали реалізовувати дуже швидко, з 3 березня. Очевидно, принцип соціалістичного змагання тут, як і скрізь, зіграв свою роль: кожна область України намагалась якомога швидше показати результати своєї діяльності. Пастки задніх у таких справах було небезпечно. Крім того, Сталін зобов'язав Раду Міністрів України у тримісячний термін надати до Ради Міністрів СРСР звіт про виконання Указу.

Суттєвим моментом було і те, що першим секретарем Вінницького обкому КП(б)У був М.М. Стахурський, генерал-лейтенант радянської армії, який застосовував відповідні форми та методи роботи і виконував накази швидко й якісно.

Питання про виселення спочатку обговорювались на закритих партійних зборах комуністів колгоспу. Виступи на них готували заздалегідь, під контролем партійного секретаря, тому, за окремими винятками, вони були стандартними: говорилося про турботу і піклування Сталіна та партії за колгоспне селянство, про успіхи і бажання працювати ще краще. Указ вважався «правильним, своєчасним», на нього покладалися великі сподівання у справі підвищення продуктивності праці, покращення добробуту колгоспників тощо. Та головна частина виступів присвячена проблемі небажання працювати у колгоспі. Причини бачили, як правило, у недостатній свідомості колгоспників, відсутності «соціалістичного відношення до праці», у «пережитках капіталізму», у наслідках німецько-румунської окупації тощо. Окремі комуністи вважали, що подібні каральні заходи мали застосовуватись раніше: «Если бы этот указ вышел раньше, я думаю, что лучше было бы положение. У нас в колхозе не виробили мінімуму трудовнів [...] тому що близько базар. [...] А коли б знали про цей указ, то дуже добре було би» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 11).

Отже, причина катастрофічної ситуації в колгоспах пояснювалась запізними посиленням репресій, а не колгоспною системою господарювання. Вирішення проблеми бачили не у матеріальній зацікавленості у результатах праці, а в посиленні покарання. Указ мав сприяти побудові «світлого майбутнього»: «Оскільки ми наближаємся до поступового переходу до комунізму, значить ми повинні створити кількість продуктів. А при таких умовах, як по 600 грм на трудовдень, ми далеко не підемо» (Кравченко 2020).

Карали не лише за невиконані трудовні, хоча саме такі жителі села складали переважну більшість покараних 8-річним виселенням. Серед «указників» були злодії, п'яниці, хулігани тощо. Ніхто не шукав причин їхньої асоціальної поведінки. Вважалось, що всі ці явища – пережитки «проклятого минулого» і їм не місце в соціалізмі. Та коли людина не хоче сама виправлятися, її відправка у віддалені регіони СРСР виправдана і навіть необхідна.

Головними причинами покарання/виселення, крім трудовнів, були: невиконання натуральних поставок, самовільне залишення роботи в колгоспі, нешанобливе відношення до керівництва колгоспу. Велика підозра була до тих селян, які проживали на тимчасово окупованій німцями та румунами території, до тих, хто працював у колективних господарствах або ж, ще гірше, був у родинних чи приятельних стосунках з представниками попередньої окупаційної влади.

Згадувалися й раніше скоєні «гріхи». Наприклад, невдоволення колективізацією чи опір їй. Зверталась увага і на соціальне походження. Підставою для виселення могло бути походження «з куркулів», або ж хтось із родичів був репресований: «...її чоловік за контрреволюційні дії проти радянської влади висланий, як ворог народу» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1057, арк. 25). У 1947 р. була покарана шістьма місяцями примусових робіт «за образу голови колгоспу»... (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1065, арк. 35); «...злісно відноситься до колгоспного майна, головним джерелом життя вибрала спекуляцію. Жодні попередження з боку колгоспу на неї не впливають...явно вороже відноситься до колгоспних заходів [...] Своєю поведінкою, небажанням вести трудовий спосіб життя вона розкладає трудову дисципліну в колгоспі» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1062, арк. 5). Особисті мотиви були досить частими приводами для виселення: «...я честная колхозница попала сюда ошибочно, только по злобе председателя мне неправильную характеристику выдали» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 21).

Характерними були покарання за декілька «гріхів»: «...во время коллективизации совместно со своим мужем поднимала вольники, сосредотачивала кулачество против мероприятий партии и правительства... Неоднократно матом обруговала, как финансового агента, так и работников сельсовета. В работе колхоза не принимает участия, не вырабатывает минимума трудодней и пользуется благом колхоза» (ГДА МВС України, ф. 4, оп.1, спр. 1057, арк. 11). Типовий висновок: «...є неблагонадійною, займається антирадянською агітацією, а також антиколгоспно налаштована. Своєю поведінкою розкладає трудову дисципліну в колгоспі, викликає незадоволення серед колгоспників...» (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 989, арк. 8).

Документи свідчать, що значна кількість колгоспників переставала працювати, дивлячись на «неблагонадійних», які були критично налаштовані до Указу, відверто висловлювали думки, несумісні з «генеральною лінією партії»: «Теперь как видно эти бандиты-кровопийцы хотят задушить народ. Хотят репрессиями заставить выходить на работу. Ведь у них иными путями ничего не получается. А поэтому решили издать такой Указ...» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 116); «Вы хуже немцев обращаетесь с народом. Я был в немецком концлагере и со мной так не обращались. Подождите, мы с Вами еще встретимся...» (ДАВіО, ф. П-136, оп. 13, спр. 152, арк. 130); «...наше правительство любит бесплатный труд и чтобы мы работали даром. Румыны у нас были три года, а было лучше, чем за 30 лет советской власти...» (ДАВіО, ф. П-136, оп.13, спр. 152, арк. 129).

Два останні висловлювання, лунаючи вкрай радикально і небезпечно для режиму, засвідчили нестерпність ситуації для значної частини селян. Останні не бачили суттєвої різниці між окупаційними режимами, що різнилися між собою лише за рівнем жорстокості по відношенню до населення. І в цьому відношенні радянський режим перевершував інші.

Покарані часто тікали з місць спецпоселення, нарікаючи на важкі умови праці на лісоповалі чи в золотих копальнях, на суворий клімат. Особливо важко було жінкам, які і в колгоспах, і на спецпоселеннях виконували однакову з чоловіками фізичну роботу. Їхні страждання посилювались тим, що у багатьох із них вдома залишилися малолітні діти, діти-інваліди, немічні батьки, брати і сестри, що потребували догляду.

З протоколу допиту Подрушняк Ганни, яка втекла зі спецпоселення в Карело-Фінській АРСР, дізнаємось, що її син, 1938 року народження, проживав з її матір'ю (батько теж був висланий у 1948 р. на спецпоселення в Карело-Фінську АРСР). Це і стало мотивом до втечі. Самовільно поїхавши додому, вона невдовзі була заарештована й відправлена, вже як кримінальна злочинниця, назад (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1030, арк. 7, 7зв., 13зв., 29). Інша карельська спецпоселенка, Патроманська Параска, втекла до доньки, 1938 року народження, яка залишилась у селі з батьком (ГДА МВС у Вінницькій області, ф. 4, оп. 1, спр. 1055, арк. 5зв.). Такі випадки, як свідчать особові справи арештованих, були непоодинокими.

У вкрай скрутному матеріальному становищі і морально-психологічному стані опинялись багатодітні жінки після відправки на спецпоселення їхніх чоловіків. Зазвичай, звернення і прохання до влади на кшталт: «...прошу відпустити мого чоловіка... оскільки на моєму утриманні є троє дітей до 16-річного віку, я їх не можу виховувати...» залишались без відповіді (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 141).

Режим не звертав уваги й на те, що члени родини спецпоселенців вірно служили йому, захищали його і навіть платили своїм життям. «Я вже отбыла 5 годов и пошел 6 год. Имею три сына, которые защищали родину во время Отечественной войны, средний сын погиб, а старший вернулся домой, имеет сталинские грамоты за выполнение боевых операций а также награды. И остался третий сын десяти лет и дочь» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 70-70 зв.).

Попадали під Указ і ветерани війни та інваліди. Син, який служив у радянській армії, пише про свого батька, учасника та інваліда війни, який за станом здоров'я не зміг виробити мінімуму

.....
трудодня, за що і був висланий (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 136 об.). Витяг з іншого листа: «Я выработал 115 трудодней, невыработал 5 трудодней годовой нормы в связи со здоровьем, так как я инвалид второй группы, очень часто болею, за что и выслали меня. Семья моя осталась из 8 человек: жена, сын с 1931 г., 2-й 1938 г., 3-й 1940 г., дочь 1942 г., 2-я 1947 г., 3-я 1949 г. и мать старушка 73 года...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 440, арк. 104 об.).

Більшість спецпоселенців репресивна машина все ж ламала, в результаті чого людина перетворювалася на слухняного виконавця. Про це свідчать типові листи-прохання про повернення додому: [...] «Прошу, товаришу голову, прийняти мене до колгоспу, де я буду виконувати ваші завдання, буду трудитися чесно, добросовісно, виконувати всі завдання» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 75-75 зв.); «...прошу помилувати мене і відпустити додому, так як я працюю на даній копальні з 1949 року і не маю за собою жодного зауваження, і чесно, добросовісно працюю, і по поверненні додому так само буду працювати...» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 139-139 зв.); «...я понял свою ошибку. И заверяю партию и правительство, заверяю нашу любимую Советскую родину и весь советский народ, что доверие партии и правительства оправдаю с честью» (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 808, арк. 38).

Важко сказати, наскільки щиро написані наведені вище слова, проте, якщо навіть зважати на просте бажання повернутись, то очевидно, що принаймні частина покараних по поверненні додому вже ходила на роботу до колгоспу і не чинила опору. Їхня доля слугувала прикладом для інших, які не хотіли бути виселеними. Та й мета акції у рамках виконання Указу полягала, на наш погляд, не стільки у покаранні виселенням, скільки в попередженні тих, хто залишався. Виселення посилювало покарання тих, кого сталінський режим вважав своїми ворогами з причини їхнього небажання бути підневільними працівниками на колгоспній землі.

Як бачимо, наслідки Указу «Про виселення...» доруйновували український тип традиційної селянської сім'ї – малу патріархальну егалітарну (з тяжінням до рівних стосунків між подружжям) організацію з подвірним землеволодінням (де селяни, на відміну від російських общинників, де-факто були землевласниками). Знищення сім'ї як базової соціокультурної одиниці пришвидшило й занепад громади як цілісного соціально-економічного і правового організму, що за своїм змістом як безобщинний формат життєдіяльності посідає виняткове місце в історії українського селянства і національної культури загалом.

Окрім демографічної й соціально-економічної, закріпачене колгоспами селянство фактично потрапило ще й у глибоку гуманітарну кризу.

Українського селянина загнали в антагоністичну парадигму: між постійним бажанням і можливостями мати свою землю і працювати на ній. На цілі покоління заклали синдром надмірної запаєності та зацикленості на матеріальних благах. А примусова дармова праця породила схвально-заохочувальне ставлення до систематичного розкрадання колгоспного майна. Нормальність цього явища пояснювалось саме тим, що красти його не гріх, бо воно «все одно наше, зароблене потом і кров'ю». Це девальвувало, на жаль, і поважливе ставлення до будь-якого чужого майна загалом.

Указ «Про виселення...» посилював дегуманізацію морально-етичних норм та вкоренив у майбутніх поколіннях такі явища як формалізація, бюрократизація та імітація праці. Тотальне примусове втручання у приватний простір змусило селянина-колгоспника фактично виставити своє життя напоказ. Амбівалентність моралі виявлялася, зокрема, в тому, що такі риси як покора, прислужництво, пристосуванство («мовчи, глуха – буде менше гріха», «покірне телятко дві мамки ссе») ставали для селян усталеними світоглядно-поведінковими нормами, але водночас вони намагались усіляко уникати громадського життя («моя хата скраю»).

Подвійний стандарт виявлявся, з одного боку, у недовірі до місцевої влади, а з іншого – у формуванні стокгольмського синдрому, що означало прив'язаність жертви до кривдника й з часом виправдання його дій. Віра в те, що високе керівництво справедливе, а всі біди від місцевих начальників дедалі міцнішали. Патерналізм підтримувала і сама советська система: Сталін – батько, вождь тощо. «Указ...» лише утвердив безпомилність, безкарність і сакральність влади. Підтвердженням цього є звернення-листи «указників» адресовані керівникам обласного, республіканського і союзного рівня з проханням про допомогу: «Кажут люди, товарищ Шверник, что вы дуже помогаете народу, коли на мистах кого несправедливо обижают. [...] Тилько одно Ваше слово, товарищ Шверник, и придет счастье и радость до нашей бидной хаты, буде у нас дочь, у ее сына мать, а ей Вы дадите возможность работать в родном колхозе и, если есть за ней яка вина, заглядит ту вину перед колхозниками» (звернення до Н. Шверника, Голови Президії Верховної Ради) (ДАВіО, ф. Р-2700, оп. 6, спр. 441, арк. 80).

Глибока укоріненість патерналістської системи взаємовідносин яскраво виявилась, коли колгоспам і колгоспникам дадуть трішки свободи у 1970-х рр., то це стане для них «золотим» десятиліттям, комунізмом. Тобто, щоб зробити людину щасливою і вдячною, режимові треба було спочатку принизити її, розтоптати, а потім щось дозволити.

Наслідки «Указу...» вкотре продемонстрували, що в основі тоталітарної політики було покладено людиноненависницьку концепцію, суть якої зводилася до структурування реальності за принципом жорсткої опозиції «свої – чужі».

Безкомпромісна біполярна схема світу призводила до стирання різноманітності соціуму і його обезличення. Людина з альтернативним життєвим сценарієм ставала «чужим», що досить часто автоматично перетворювався на ворога. А «свої» розумілися як колектив із єдино правильними морально-ціннісними категоріями – добром/злом, правдою/неправдою тощо [Жмуд, 2023]. Більшовицько-тоталітарна стратегія поведінки з «чужим» /«ворогом» у порівнянні, зокрема, з нацистською ідеологією не обмежувалася фізичним знищенням людини, а з витонченою жорстокою цинічністю змушувала відмовлятися від себе й «розчиняла» в системі.

Антагонізм «свого-чужого» загострився після нацистської окупації з поверненням радянської влади, яка намагалася «очиститися» від колаборантів чи тих, які до війни не дуже симпатизували радянській владі.

Наприклад, інструкція Указу, яка з'явилась під грифом «цілком таємно», була присвячена реалізації Указу на місцях, за підписом замісника начальника управління МДБ Вінницької області полковника Антонова, пункти якої нагадують військову операцію проти реального ворога. Передбачалось задіяти всю міліцію на виявлення фактів погроз, терористичних намірів і диверсійних актів з боку осіб, що підлягають виселенню; заарештувати осіб, проти яких вже є відповідні компрометуючі матеріали, до винесення рішень зборів про виселення; виявляти позитивні та негативні настрої щодо виселення і регулярно інформувати обласне керівництво МДБ [Кравченко, 2020]. Для режиму село продовжувало бути ворожою територією.

Ярлик «ворог» часто перетворювався у пожиттєвий і «успадковувався» дітьми та внуками. Так з'явився ще один тип «ворога» – «діти ворогів народу». Це спричинило травму для кількох поколінь, незворотній розрив між поколіннями та спонукав нащадків зрікатися своєї сім'ї показово публічно і конструювати нову «правильну» біографію.

Висновки. Важливим етапом антропологічного осмислення жахливих наслідків «Указу...» має стати формування пошуково-реєстраційних відомостей про долю «указників». А також створення антропологічної історії, тобто поряд з іменами жертв трагедії, учасників руху спротиву сталінському режиму повинні бути поіменно названі його замовники, організатори та виконавці. Встановлення повних відомостей про осіб, причетних до цього злочину – його архітекторів, організаторів і виконавців, є не менш важливим завданням.

Але межі між категоріями «колективна відповідальність» та «колективна провина», а також між жертвами, винуватцями (організатори і виконавці злочину) та носіями пам'яті (очевидці та свідки подій) є досить хиткими. У контексті практики «покаяння» зустрічаємо численні випадки «обілення» тих, хто дійсно скоював злочини: «Якби я відмовився це робити, це зробив би хтось інший». Це стається, як вже йшлося вище, шляхом підміни сенсів та зняття з них відповідальності. Бо підкорення злочинним наказам робить зло не тільки прийнятним, але й буденним, внаслідок чого непомітно для себе людина легко стає співучасником масштабних злочинів. Тоталітарні режими продемонстрували, що є злочини, через які людей не можуть ні покарати, ні пробачити. Основним атрибутом радикального зла стає безкарність. У тоталітарному суспільстві навіть кат ніколи не вільний від страху і приходиться до усвідомлення своєї непотрібності, нікчемності і безсильності. Виникає ще одне питання: як судити тим, хто сам ніколи не відчував тиск тоталітарного суспільства?

Отже, як бачимо, репресивна сталінська політика у повоєнний час потребує подальших копітких, тривалих і спеціальних досліджень-розслідувань комплексного, міждисциплінарного характеру.

Наслідки антропологічної кризи, породженої сталінським тоталітарним режимом, вражають своїми масштабами і виходять як за межі України, так і за хронологічні рамки советського режиму, продовжуючи й на сьогодні впливати на політичні і соціокультурні процеси.

З погляду антропології, сталінський тоталітарний режим став одним із найбільших злочинів не лише проти людства, знецінивши людину як таку, кинувши виклик людському способу життя й поставивши під загрозу безпосереднє існування людини. А тисячі трагічних доль «указників» вчергове підтвердили, що геноцид проти українців мав виразний етноцидний характер, свідомо спрямований на знищення українського етносу та української культури.

Сталінізм продовжив російський імперський дискурс щодо формування образу українців як неповноцінних, меншовартісних «малоросів». А сконструйований сучасною російською авторитарною владою як прямою спадкоємицею советської тоталітарної системи наратив «України як «квазі-нації»» став ключовою причиною повномасштабної російсько-української війни. І лише системне розвінчування цього міфу завдяки, зокрема, такій темі, яку ми пропонуємо до уваги та спільного осмислення, є, на нашу думку, одним із дієвих інструментів у боротьбі України за свою незалежність.

.....
Фінансування. Дослідження та публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література:

- Вронська, Т.В.** (2011). 21 лютого 1948 р. в історії сталінського терору. *Український історичний журнал*. № 1. С. 107-122.
- ГДА МВС у Вінницькій області** – Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ у Вінницькій області.
- ГДА СБ України, м. Вінниця** – Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Вінниця.
- ДАВіО** – Державний архів Вінницької області.
- Жмуд, Н.** (2023). Опозиція «свій-чужий» як парадигма конструювання соціокультурної ідентичності: радянсько-російські контексти. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вип. 46. С. 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-71-77>
- Калакура, Я.** (2018). Антропологічний підхід у дослідженнях Геноциду-Голодомору в Україні 1932-1933 рр. *Український селянин*. Випуск 20. С. 53-59. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3154/3344>.
- Коваленко, О., Аскерова, Л.** (2012). «Спецпоселенський проект» М. Хрущова (до історії виконання указів Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого та 2 червня 1948 року про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів, на Чернігівщині). *Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Кн. 4. Чернігів. С. 10-19.*
- Кравченко, П.** (2014). «Указники» 1948 року як засіб репресивної політики радянського режиму. *Матеріали XXVI Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина в роки Другої світової війни. 1939 – 1945»*. 10-11 жовтня 2014 р., Вінниця. С. 266-271.
- Кравченко, П.** (2020). «Указники» 1948 року на Вінниччині. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: Збірник наукових праць*. Вип. 32. С. 42-52. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51>
- Марочко, В.** (2017). Статистика жертв Голодомору : антропологічно-демографічний дискурс. *Український історичний журнал*. № 5. С. 112-132.
- Місінкевич, Л.** (2012). Громадські вироки як репресивні новації радянської влади проти колгоспного селянства в 1948 році. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*. № 1 (41). С. 57-64.
- Місінкевич, Л., Подкур, Р.** (2012). Репресії як метод підвищення продуктивності праці колгоспників Поділля (на прикладі виконання Указу від 21 лютого 1948 р. про виселення селян, які не виконали мінімуму трудоднів). *Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. Кн. 4. Хмельницький. С. 10-26.*

References:

- DAViO** – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region].
- HDA MVS u Vinnytskii oblasti** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Ministerstva vnutrishnikh sprav u Vinnytskii oblasti [Branch state archives of the Ministry of Internal Affairs of Vinnytsia region].
- HDA SB Ukrainy, m. Vinnytsia** – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Vinnytsia [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Vinnytsia].
- Kalakura, Ya.** (2018). Antropohichnyi pidkhid u doslidzhenniakh Henotsydu-Holodomoru v Ukraini 1932-1933 rr. [Anthropological approach in research of the Genocide-Holodomor in Ukraine of 1932-1933]. *Ukrainskyi selianyn – Ukrainian peasant*, 20. 53-59. URL: <https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/3154/3344> [in Ukrainian].
- Kovalenko, O., Askerova, L.** (2012). «Spetsposelenskyi proekt» M.Khrushchova (do istorii vykonannya ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady SRSR vid 21 liutoho ta 2 chervnia 1948 roku pro vyseleattia selian, yaki ne vykonaly minimumu trudodniv, na Chernihivshchyni) [«Special Settlement Project» by M. Khrushchev (to the history of the implementation of the decrees of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR of February 21 and June 2, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of days of work in the Chernihiv region)]. *Reabilitovani istoriiei*. U dvadtsiaty semy tomakh. Chernihivska oblast. Kn. 4. Chernihiv. S. 10-19. [in Ukrainian].
- Kravchenko, P.** (2014). Ukaz 1948 roku yak zasib represyvnoi polityky radianskoho rezhymu. [«Ukazniki» of 1948 as a means of the repressive policy of the Soviet regime]. *Materialy XXVI Vseukrainskoi naukovoї istoryko-kraieznavchoї konferentsii «Vinnychchyna v roky Druhoї*

- svitovoi viiny. 1939 - 1945». 10-11 zhovtnia 2014r., Vinnytsia. S. 266-271. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2020-32-42-51> [in Ukrainian].
- Kravchenko, P.** (2020). «Ukaznyky» 1948 roku na Vinnychchyni [«Ukazniki» of 1948 in Vinnytsia region]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 32. 42-52. [in Ukrainian].
- Marochko, V.** (2017). Statystyka zhertv Holodomoru : antropohichno-demohrafichnyi dyskurs [Statistics of Holodomor victims: anthropological and demographic discourse]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5. 112-132. [in Ukrainian].
- Misinkevych, L.** (2012). Hromadski vyroky yak represyvni novatsii radianskoi vlady proty kolhospnoho selianstva v 1948 rotsi [Repression as a method of increasing the labor productivity of collective farmers in Podolia (using the example of the implementation of the Decree of February 21, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of workdays)]. *Universytetski naukovi zapysky Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava University – Scientific notes of Khmelnytskyi University of Management and Law*, 1 (41). 57-64. [in Ukrainian].
- Misinkevych, L., Podkur R.** (2012). Repesii yak metod pidvyshchennia produktyvnosti pratsi kolhospnykiv Podillia (na prykladi vykonannia Ukazu vid 21 liutoho 1948 r. pro vyselennia selian, yaki ne vykonaly minimumu trudodniv) [Repression as a method of increasing the labor productivity of collective farmers in Podolia (using the example of the implementation of the Decree of February 21, 1948 on the eviction of peasants who did not fulfill the minimum number of workdays)]. *Reabilitovani istoriieiu. U dvadtsiaty semy tomakh. Khmelnytska oblast. Kn. 4. Khmelnytskyi. S.10-26.* [in Ukrainian].
- Vronska, T.V.** (2011). 21 liutoho 1948 r. v istorii stalinskoho teroru [February 21, 1948 in the history of Stalin's terror]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1. 107-122. [in Ukrainian].
- Zhmud, N.** (2023). Opozytsiia «svii-chuzhyi» yak paradyhma konstruiuvannia sotsiokulturnoi identychnosti: radiansko-rosiiski konteksty [The opposition «self-foreign» as a paradigm for constructing sociocultural identity: Russian-Russian contexts]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Istoriiia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskiy State Pedagogical University. Series History*, 46. 71-77. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2023-46-71-77> [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 04.05.2025

Схвалено до друку / Accepted: 11.06.2025